

ZELENA EKONOMIJA I SOCIJALNA INKLUZIJA DRŽAVA ZAPADNOG BALKANA U STRATEGIJI ZELENE AGENDE EVROPSKE UNIJE/ GREEN ECONOMY AND SOCIAL INCLUSION OF WESTERN BALKAN COUNTRIES IN THE STRATEGY OF THE GREEN AGENDA OF THE EUROPEAN UNION

Stručni članak

Slobodan Nešković¹

¹Univerzitet Privredna Akademija u Novom Sadu, Cvečarska 2, Novi Sad, Srbija,
e-mail: slobneskovic@gmail.com

Sažetak

Zelena ekonomija predstavlja postmoderni koncept sveobuhvatnog uključivanja životne sredine u projekte održivog ekonomskog razvoja. Pojavljuje se kao nova paradigma za poboljšanje privrednog rasta, uz istovremeno smanjenje potrošnje prirodnih resursa i sprečavanje devastacije ekosistema. Ekonomski prosperitet mora inkorporirati socijalne konotacije oličene u unapređenju zdravstvenog stanja stanovništva, socijalne pravde, zaposlenosti i zaštiti životnog ambijenta. To je posebno značajno za države Zapadnog Balkana, koje su siromašne, ali sa ogromnim potencijalima za implementaciju zelene ekonomije, održiv razvoj i ekološko preduzetništvo. Aktuelni poduhvat zasniva se na Zelenoj agendi za Zapadni Balkan, usklađenom sa Evropskim zelenim sporazumom, koja obuhvata pet primarnih oblasti: dekarbonizacija, cirkularna ekonomija, smanjenje zagađenja, održivu poljoprivredu i biodiverzitet. Cilj rada je da prikaže moguće modalitete ravnoteže između ekonomskog progressa i socijalne inkluzije u kontekstu zaštite životne okoline. Navedeni segmenti utiču na privrednu, političku i društenu stabilnost. Rezultati istraživanja upućuju na nove pravce ostvarivanja društvenog prosperiteta sa većim brojem mogućih rešenja za prevazilaženje kontroverzi, gde je potrebno sadržajno i kompetentno angažovanje državnih institucija.

Ključne reči: zelena ekonomija, socijalna inkluzija, strategija, održivi razvoj, Zelena agenda, Zapadni Balkan, Evropska Unija

Abstract

The green economy represents a postmodern concept of the comprehensive inclusion of the environment in projects of sustainable economic development. It is emerging as a new paradigm for improving economic growth, while simultaneously reducing the consumption of natural resources and preventing ecosystem devastation. Economic prosperity must incorporate social connotations embodied in improving the health of the population, social justice, employment and protection of the living environment. This is particularly important for the countries of the Western Balkans, which are poor but with huge potential for the implementation of green economy, sustainable development and ecological entrepreneurship. The current undertaking is based on the Green Agenda for the Western Balkans in line with the European Green Deal, which includes five areas: decarbonisation, circular economy, pollution reduction, sustainable agriculture and biodiversity. The aim of the work is to show possible modalities of balance between economic progress and social inclusion in the context of environmental protection. The mentioned elements affect the economic, political and social stability. The results of the research point to new directions for achieving social development with a greater number of possible solutions for overcoming controversies, where meaningful and competent involvement of state institutions is required.

Keywords: green economy, social inclusion, strategy, sustainable development, Green agenda, Western Balkan, European Union

UVOD

Zelena (“cirkularna”) ekonomija igra ključnu ulogu u implementaciji Evropskog Zelene Agende. Zelena ekonomija je krucijalan deo ekološke politike. Zato je neophodno sprovesti principe cirkularne ekonomije u zemljama koje su zvanični kandidati ili zemlje u pregovorima o pristupanju Evropskoj uniji. Nevladin sektor (NVO) igra jednu od ključnih uloga u procesu tranzicije ka cirkularnoj tj. zelenoj ekonomiji. Zelena ekonomija je proizvodni sistem usmeren na minimiziranje upotrebe resursa i stvaranje otpada, zagađenja i emisija ugljenika, kroz ponovno korišćenje, deljenje, popravku, obnavljanje, preradu i recikliranje, kako bi se stvorio zatvoreni sistem (“Guidelines on circular economy for the countries of the Western Balkans and Turkey”, 2020). Cirkularna ekonomija ima za cilj produženje vremena upotrebe proizvoda, opreme i infrastrukture, čime se poboljšava produktivnost ovih resursa. Sva “otpadna” materija trebalo bi postati “izvor” za drugi proces: ili nusproizvod ili obnovljeni resurs za drugi industrijski proces ili kao regenerativni resurs za prirodu (npr. kompost). Ovaj regenerativni pristup suprotstavlja se tradicionalnoj linearnoj ekonomiji, koja sledi “Take, make, dispose of” model proizvodnje.

Intuitivno, zelena ekonomija čini se održivijom od trenutnog linearnog ekonomskog sistema. Smanjenje korišćenih resursa, stvaranje otpada i curenje, čuva resurse i pomaže u smanjenju zagađenja životne sredine. Smanjenje korišćenja resursa takođe se prevodi u smanjenje emisija gasova staklene bašte (GHG) i manji pritisak na prirodne ekosisteme. U zelenoj ekonomiji, ekonomska aktivnost gradi i obnavlja celokupno zdravlje sistema. Koncept prepoznaje važnost toga da ekonomija mora efikasno funkcionisati na svim nivoima - za velika, srednja i mala preduzeća, organizacije i pojedince, kako globalno, tako i lokalno. Transformacija ka zelenoj ekonomiji ne znači samo prilagođavanje usmereno na smanjenje negativnih uticaja linearnog ekonomskog modela. Naprotiv, ovo predstavlja sistemsku promenu koja gradi dugoročnu otpornost, stvara poslovne i ekonomske prilike, a kao najvažnije omogućuje socijalnu inkluziju i brojne ekološke benefite.

Istraživanje u ovom radu posmatra socijalnu inkluziju kao krajnji cilj, proces i ishod zelene ekonomije. Kao univerzalni cilj, teži postizanju inkluzivnog društva koje podrazumeva poštovanje ljudskih prava, kulturne raznolikosti i demokratskog upravljanja, te promovisanje principa jednakosti i pravičnosti. Kao proces, omogućava učešće građana u aktivnostima donošenja odluka koje utiču na njihove živote, omogućavajući svim grupama, posebno marginalizovanim, da učestvuju u ovom procesu. Kao ishod, obezbeđuje smanjenje nejednakosti, eliminaciju svih oblika isključenja i diskriminacije, te postizanje socijalne pravde i kohezije.

Teorijski okvir socijalne inkluzije, takođe nazvana terminima socijalna integracija ili socijalna kohezija, predstavlja aspiracionu paradigmu označenu kao “društvo za sve”. Ovaj koncept, kako je opisano u Izveštaju Svetskog samita za društveni razvoj iz 1995. godine, predviđa društvenu strukturu u kojoj svaki pojedinac, obdaren pravima i odgovornostima, preuzima aktivnu ulogu u društvu. Bez obzira na različite formulacije socijalne inkluzije, one se univerzalno sjedinjuju oko unapređenja normativne društvene vizije, u kojoj se pojedinci, grupe ili institucije povezuju unutar prostranog društvenog okvira, podstičući i razvijajući svoje odnose na harmoničan način.

Kada je reč o fenomenu socijalne inkluzije, zemlje Zapadnog Balkana suočavaju se s brojnim izazovima: slaba uprava, odliv mozgova, visoki nivo nezaposlenosti mladih, duboko ukorenjena korupcija i organizovani kriminal (Sanfey i Milatović, 2018). Sem toga, ove zemlje do određene mere osećaju manju povezanost s EU, iako su ponovo postale važne u očima evropskih zvaničnika. Iako je kontekst problematičan, zemlje Zapadnog Balkana pokazuju određena interesovanja za naučna istraživanja o zelenim politikama. Zaštita životne sredine sada je prioritet širom sveta; zelena ekonomija proizilazi iz procesa koji može smanjiti nejednakost, oskudicu resursa i ekološke rizike (UNEP, 2014). Privatni i javni kapital, po pravilu bi trebalo da pružaju podršku zelenim investicijama. Međutim, ekonomski akteri su nevoljni u pružanju odgovarajuće finansijske podrške zelenim projektima, pre svega zbog skromnog povrata uložених sredstava. Drugi mogući uzrok može ležati u očiglednom nedostatku političke volje ili političke održivosti. Ove značajne prepreke otkrivaju sukobljene prioritete i kulturne pozadine koje otežavaju opšti politički proces i ekonomsko poboljšanje (“Promoting community-based initiatives for social inclusion in the Western Balkans”, 2011, str. 10). Sve posmatrane države imaju (skoro) iste slabosti: glavni problem ostaje nedovoljna raspodela finansijskih resursa, nedostatak i/ili neefikasna infrastruktura, nejasni propisi i beskorisna birokratija. Svi ovi problemi su međusobno povezani. Neefikasna vlada čini primenu zakona neadekvatnom i stoga loše alokira već oskudne resurse u društvu.

Ovo istraživanje postavlja socijalnu inkluziju kao višestruki cilj, proces i ishod. Kao univerzalni cilj, ona teži ostvarenju otvorenog društva koje karakteriše poštovanje ljudskih prava, kulturne raznolikosti, demokratskog upravljanja i pridržavanja principa jednakosti u slobodama. U svojstvu procesa, socijalna inkluzija olakšava učešće građana u procesima donošenja odluka koji utiču na njihove živote, dajući svim društvenim frakcijama, posebno marginalizovanim grupama, priliku da se angažuju u društvenoj areni (“Social Inclusion, Poverty Eradication and the 2030 Agenda for Sustainable Development”, 2015, str. 7). Kao rezultat, socijalna inkluzija garantuje ublažavanje nejednakosti, iskorenjivanje isključenosti i diskriminacije u svim oblicima, i aktualizaciju socijalne pravde i kohezije.

Efikasne socijalne politike, zasnovane na univerzalnim pravima, pravičnom i suštinskom učešću, i normama solidarnosti i reciprociteta, uz istovremeno priznavanje različitosti i ekoloških razmatranjadovode do većeg stepena socijalne inkluzije. Shodno tome, postoji imperativ da se pređe sa posmatranja inicijativa za socijalno uključivanje kao pukih korektivnih mera na njihovo integrisanje kao suštinske komponente sveobuhvatnih i kohezivnih razvojnih strategija. Vladine intervencije, koje obuhvataju povećanje proizvodnih kapaciteta, poboljšan pristup visokokvalitetnim socijalnim uslugama, snažne mehanizme socijalne zaštite i promociju dostojanstvenog rada, jesu ključne u realizaciji društveno inkluzivnog, ekspanzivnog i održivog društvenog razvoja.

U okviru ove paradigme, socijalna politika preuzima mandat koji se proteže izvan dobrobiti i prava pojedinca, obuhvatajući učešće društvenih odnosa, institucija i struktura koje podržavaju dobrobit pojedinaca u njihovoj porodičnoj, zajedničkoj i nacionalnoj sferi. Ovaj pristup naglašava značaj analiza na društvenom nivou, koje prevazilaze puke ekonomske ili individualne indikatore.

Tematska osnova socijalne održivosti i inkluzije naglašava imperativ da se ljudsko blagostanje postavi kao prioritet na putu razvoja zelene ekonomije. Ovo uključuje osnaživanje pojedinaca,

negovanje čvrstih i otpornih društava i demokratizaciju institucija kako bi se podstakla društvena integracija marginalizovane i ranjive populacije. Ujedinjene nacije naglašavaju nijansiranu prirodu socijalne inkluzije, naglašavajući da ona prevazilazi puka razmatranja materijalnog bogatstva.

1. KONCEPT ZELENE EKONOMIJE U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA

Zelena ekonomija predstavlja ekonomsku paradigmu dizajniranu da sistematski minimizira korišćenje oskudnih resursa uz istovremeno ublažavanje stvaranja otpada, zagađenja i emisija ugljenika i drugih polutanata. Ona daje prioritet praksama ponovne upotrebe, deljenja, popravke, renoviranja, ponovne proizvodnje i reciklaže, čime se uspostavlja sistem zatvorene petlje. Osnovni cilj cirkularne ekonomije je da produži vek upotrebe proizvoda, opreme i infrastrukture, čime se povećava ukupna produktivnost resursa. U okviru zelene ekonomije, svi odbačeni materijali su zamišljeni kao potencijalni izvori za naredne procese, koji služe ili kao nusproizvodi ili obnovljeni resursi za narednu industrijsku primenu, ili doprinose regenerativnim procesima u prirodi. Ovaj regenerativni pristup je u oštroj suprotnosti sa konvencionalnim modelom linearne ekonomije, koji karakteriše proizvodna paradigma tj. model “Take, make, dispose of”.

U svom dizajnu, cirkularna ili zelena ekonomija predstavlja intuitivan predlog veće održivosti u poređenju sa postojećim linearnim ekonomskim sistemom. Smanjujući potrošnju resursa i minimizirajući stvaranje otpada i curenja toksičnih materija, cirkularna ekonomija ne samo da čuva resurse, već i doprinosi ublažavanju zagađenja i devastiranja životne sredine. Smanjenje korišćenja resursa dalje korelira sa smanjenjem emisija GHG i ublažava pritisak na prirodne ekosisteme. Unutar cirkularnog okvira, sve ekonomske i prateće aktivnosti su strukturisane tako da neguju i obnavljaju opšte zdravlje sistema. Ova konceptualizacija prepoznaje imperativ da privreda funkcioniše efikasno na svim nivoima – obuhvatajući velika i mala preduzeća, organizacije i pojedince, kako na globalnom tako i na lokalnom nivou. (“Guidelines on circular economy for the countries of the Western Balkans and Turkey”, 2020, str. 6).

Prelazak na zelenu ekonomiju proteže se dalje od pukih prilagođavanja usmerenih na ublažavanje negativnih uticaja povezanih sa linearnom ekonomijom. Umesto toga, on predstavlja sistemsku transformaciju koja podstiče dugoročnu otpornost, stvara nove poslovne i ekonomske mogućnosti i istovremeno donosi ekološke i društvene koristi. Zelena ekonomija je jedan od glavnih blokova Evropske Zelene Agende (EGD), nove strategije Evropske unije za održivi rast i razvoj. Dvostruka zelena i digitalna tranzicija ostaju vodeće inicijative Evropske komisije (2019-2024) i kamen temeljac glavnog plana oporavka za Evropu kako bi se pomoglo u ponovnom pokretanju privrede EU i popravljajući ekonomske i socijalne štete koju je donela pandemija COVID-19. Kretanje ka zelenoj ekonomiji EU vezan je za postizanje ciljeva povećanja efikasnosti resursa, smanjenja stvaranja otpada i njegovog korišćenja kao resursa u daljim proizvodnim procesima.

Prvi i drugi akcioni plan cirkularne ekonomije uvode i zakonodavne i nezakonodavne mere koje imaju za cilj podsticanje zelene ekonomije. Dok je većina zakonskih mera iz prvog paketa već stupila ili će uskoro stupiti na snagu, zakonodavne mere, navedene u novom (drugom) akcionom planu cirkularne ekonomije, treba da predstavi Evropska komisija. Kada Evropska komisija iznese svoj predlog, dva zakonodavca (Savet EU i Evropski parlament) usaglašavaju svoje stavove u okviru svojih institucija i nakon toga moraju da odobre identičan tekst zakona i zajednički ga

usvoje. EU još uvek nije postavila kvantitativne ciljeve za korišćenje resursa ili poboljšanje produktivnosti resursa, iako su neke države članice postavile nacionalne ciljeve u svojim strategijama. Poslednjih godina, politike o obezbeđivanju sigurnosti snabdevanja sirovinama, a posebno pristupa kritičnim sirovinama, sve više se bave efikasnim korišćenjem oskudnih resursa (“Guidelines on circular economy for the countries of the Western Balkans and Turkey”, 2020, str. 10).

Cirkularnost znači prilagođavanje industrijskih procesa. Za industrijske objekte, Direktiva o industrijskim emisijama zahteva poboljšanje efikasnosti materijala i smanjenje stvaranja otpada. Međutim, najbolje dostupne tehnike trenutno ne sadrže obavezujuće odredbe u ovoj oblasti. Revizija Direktive, uključujući integraciju praksi cirkularne ekonomije u predstojeće referentne dokumente o najboljim dostupnim tehnikama, očekivala se 2021. godine kao deo novog akcionog plana cirkularne ekonomije. Mere ekodizajna i energetskog obeležavanja za nekoliko proizvoda sada uključuju pravila o zahtevima za efikasnost materijala, kao što su dostupnost rezervnih delova, lakoća popravke i olakšavanje tretmana na kraju životnog veka. Hijerarhija otpada je sveobuhvatni princip politike EU o otpadu (Član 4. Direktive o otpadu) u kojoj prevencija otpada ima najveći prioritet, praćena pripremama za ponovnu upotrebu, reciklažu i konačno odlaganjem kao najmanje poželjnom opcijom.

U regionu Zapadnog Balkana, Albanija je prva inicirala uspostavljanje ciljeva cirkularne ekonomije kroz zakonodavne reforme u upravljanju otpadom i održivoj energiji. Dok se većina promena dešava u privatnom sektoru, napredak je i dalje spor. Najveći izazov u prelasku na zelenu ekonomiju leži u sistemu upravljanja komunalnim otpadom, koji zahteva značajan nacionalni i regionalni infrastrukturni razvoj da bi se zatvorile materijalne petlje. Proizvodnja komunalnog otpada u 2019. iznosila je 1.200.000 tona, što je 381 kg po glavi stanovnika godišnje, sa stopom reciklaže od 18,7%. Značajno je da se 78% otpada odlaže na deponije, što naglašava potrebu za sveobuhvatnim strategijama upravljanja otpadom. Albanija se suočava sa preprekama kao što su nedovoljan nivo investicija, neadekvatni ljudski i tehnički kapaciteti i odsustvo specifičnih ciljeva u nedavno odobrenoj Nacionalnoj strategiji upravljanja otpadom (“Guidelines on circular economy for the countries of the Western Balkans and Turkey”, 2020).

U Bosni i Hercegovini postoji izražen izazov nelegalnog tretmana otpada i deponija. Zemlja proizvodi 3,25 miliona tona otpada godišnje, sa malom stopom recikliranja od 0,29%. Legalne deponije čine 75,6%, dok divlje deponije čine 23,9%. Nedostatak tržišta otpada dodatno komplikuje stvari, jer sakupljači otpada određuju cene, prvenstveno za izvoz. Inicijative kao što je predložena spalionica otpada nailaze na protivljenje zbog zabrinutosti u vezi sa zdravstvenim implikacijama. Uvođenje proširene odgovornosti proizvođača identifikovano je kao inauguracioni korak ka principima cirkularne ekonomije, iako se sveobuhvatna integracija ovih principa u ceo proces upravljanja otpadom još uvek čeka.

U Severnoj Makedoniji, usaglašenost sa Paketom o cirkularnoj ekonomiji zahteva minimiziranje izvornog otpada i povećanje stope reciklaže. Proizvodnja komunalnog otpada u 2019. iznosila je u proseku 456 kg po glavi stanovnika, što predstavlja povećanje od 10,7% u odnosu na prethodnu godinu. Reciklaža ambalažnog otpada je u usponu, iako se značajan deo još uvek ne reciklira. Nedostatak pouzdanih podataka otežava planiranje i efikasno merenje učinka, dok su ekonomski podsticaji za reciklažu skromni. Severna Makedonija je 2019. godine imala 43 aktivne opštinske

deponije, pri čemu samo dve ispunjavaju sanitarne standarde. Novi Nacionalni plan upravljanja otpadom 2020-2030 naglašava zatvaranje ekološki nesigurnih deponija i uspostavljanje regionalnih centara za upravljanje komunalnim otpadom. Izazovi uključuju neadekvatne pravne osnove, finansijska sredstva, infrastrukturu i spor napredak u rešavanju ovih pitanja.

Crna Gora se bori sa nepouzdanim i nedoslednim podacima u upravljanju otpadom. Selektivno odlaganje otpada je u ranoj fazi, a samo nekoliko opština izveštava o odvojenim frakcijama za reciklažu. Otprilike tek 10% komunalnog otpada se ponovo koristi ili reciklira.

U Republici Srbiji komunalni otpad u 2019. godini iznosio je 2,46 miliona tona, od kojih je 2 miliona tona deponovano na deponijama. U zemlji nedostaju postrojenja za tretman organskog komunalnog otpada, koji čini oko 50% ukupnog komunalnog otpada. Inicijative za zelenu ekonomiju u Srbiji uključuju projekte kao što su Mikser festival i Zelene javne nabavke. Ex-ante procena uticaja politike cirkularne ekonomije završena je 2020. godine, u skladu sa kandidaturom Srbije za EU i pripremom za pregovore o Poglavlju 27 (“Guidelines on circular economy for the countries of the Western Balkans and Turkey”, 2020).

Glavne prepreke u kontekstu primene principa zelene ekonomije uključuju nedostatak nacionalnih prioriteta i strateških ciljeva, odsustvo integrisanog pristupa, ograničenu međusektorsku saradnju, nedovoljnu politiku upravljanja otpadom usklađenu sa principima cirkularne ekonomije, neadekvatne mehanizme finansiranja, ograničenja kapaciteta, ograničene svesti i obrazovanja, kao i potreba za strožim sprovođenjem ekoloških politika u ključnim ekonomskim i sektorskim domenima. Rešavanje ovih izazova je ključno za unapređenje tranzicije na cirkularnu ekonomiju u regionu Zapadnog Balkana.

2. SOCIJALNA INKLUZIJA I ODRŽIVI RAZVOJ

U skladu sa nalazima predstavljenim u publikaciji Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) pod nazivom „Beyond transition – Towards inclusive societies“ iz maja 2011. godine, održivi razvoj se proteže dalje od pukih ekonomskih razmatranja. Suštinski on obuhvata holističko blagostanje pojedinaca, uključujući njihovu sposobnost da vode dug, zdrav i inovativan život. Ova perspektiva naglašava težnju ka ciljevima koje pojedinci cene, kao i aktivno angažovanje u oblikovanju ljudskog razvoja na pravičan i održiv način u okviru zajedničkog planetarnog okruženja. Socijalna inkluzija prevazilazi konvencionalnu paradigmu siromaštva koja se pretežno fokusira na ekonomske i materijalne dimenzije, proširuje svoj delokrug kako bi obuhvatila socijalna prava, uključujući pravo na rad, stanovanje i pristup zdravstvu i obrazovanju, integrišući na taj način bitne aspekte građanstva i socijalne pravde (“Social Inclusion, Poverty Eradication and the 2030 Agenda for Sustainable Development”, 2015, str. 3-4). S druge strane, sa socijalnom isključenošću je često povezan osećaj inferiornosti i otuđenosti, što označava nedostatak mogućnosti i nesposobnost da se sveobuhvatno učestvuje u mnogim društvenim aspektima. Paradigma socijalne inkluzije naglašava imperativ da se onima koji se nalaze izvan glavnog tokova društvenog okvira pruži pojačan glas, mehanizam koji se smatra ključnim za postizanje normativnog blagostanja. Dakle, socijalna inkluzija se u osnovi bavi pravednom „preraspodelom društvenih mogućnosti“ među svim segmentima stanovništva.

Socijalna isključenost, kao fenomen, proširuje svoj uticaj na svakog člana društva, prevazilazeći granice ugroženosti i marginalizacije. Ona se manifestuje kroz tri osnovne kategorije: isključenost iz ekonomskog života, isključenost iz socijalnih usluga i isključenost iz društvenih mreža i građanskog učešća.

Ekonomska isključenost, posebno u alokaciji ekonomskih resursa, ometa razvoj mogućnosti, veština i kompetencija pojedinaca koji su neophodni za zadovoljavanje njihovih potreba i ostvarivanje njihovih prava. Ova inhibicija rezultira ograničenim pristupom tržištu rada, finansijama i stambenim tržištima, kao i dobrima i uslugama, doprinoseći ne samo siromaštvu u prihodima, već i ometajući pristup ključnim uslugama kao što su obrazovanje, zdravstvena zaštita i socijalno osiguranje. Iako je učešće u ekonomskim aktivnostima integralno, ono ne garantuje trenutnu ekonomsku uključenost. Stoga je pristup pristojnom radu identifikovan kao ključni uslov za podsticanje socijalne inkluzije, sa potencijalom da katalizuje poboljšanja u različitim životnim domenima.

Socijalne usluge, koje predstavljaju raznovrstan niz mogućnosti ključnih za održiv (ljudski i lični) razvoj, imaju podjednak značaj kao zapošljavanje u podsticanju socijalne uključenosti. Obrazovne i zdravstvene usluge, zajedno sa socijalnom zaštitom, pristupom stanovanju i osnovnom infrastrukturu, zajednički doprinose većoj socijalnoj inkluziji. Isključenost iz socijalnih usluga odnosi se ne samo na njihovu generalnu dostupnost i kvalitet, već i na razmatranje pristupačnosti i priuštivosti za različite grupe stanovništva. Štaviše, sistemi socijalne zaštite, uključujući socijalnu pomoć, beneficije iz osiguranja, socijalne usluge i usluge savetovanja, pojavljuju se kao ključni izvori podrške u krajnjoj instanci. Suprotno tome, isključenost iz građanskog i društvenog aktivizma označava onemogućavanje učešća u političkim, kulturnim i građanskim dešavanjima, uključujući izborne procese, slobodu izražavanja i udruživanja, kao i jednak pristup pravdi i informacijama (Brian, 2022, str. 45).

U kontekstu Zapadnog Balkana, socijalna isključenost je značajno povišena u poređenju sa Evropskom unijom, što utiče na širok spektar pojedinaca u više životnih dimenzija. Bilo da se manifestuje kroz isključenost iz ekonomskog života, socijalnih usluga ili građanskog angažmana, ovaj sveprisutni izazov predstavlja kritičnu prepreku razvojnoj putanji Zapadnog Balkana, podrivajući kolektivni doprinos njegovog stanovništva kao ekonomski aktivnih, zdravih i obrazovanih građana.

Izveštaj UNDP-a iz 2011. godine, „Beyond transition – Towards inclusive societies“, naglašava da ekonomski rast na Zapadnom Balkanu nije konzistentno preveden u povećanje mogućnosti zapošljavanja, poboljšane socijalne usluge ili prošireno učešće građana. Široko rasprostranjeni neuspeh da se prilagode rastućim zahtevima tržišta rada, dodatno iskomplikovan uticajima predrasuda rasne, polne i starosne prirode, primorao je mnoge, posebno žene i sredovečne pojedince, u neformalni sektor. Ova promena koči efikasnost javne uprave, što je preduslov za inkluzivna društva. Postojeće politike neadekvatno se bave višestrukim uzrocima slabe socijalne inkluzije, što predstavlja značajan izazov za region, posebno na najnižim nivoima javne uprave.

Ekonomski, društveni i građanski razvoj na Zapadnom Balkanu je neravnomerno raspoređen. Naime, Republika Srbija pokazuje značajne regionalne disparitete, pri čemu se južna područja i

ruralna područja suočavaju sa prilično nepovoljnijim uslovima u odnosu na urbanizovane delove zemlje. Odnos najrazvijenijih prema najnerazvijenijim jedinicama lokalne samouprave u smislu ekonomskog razvoja bio je 10:1 u 2018. godini. Nasleđeni sistem socijalnih usluga, kojim dominiraju statutarne centre za socijalni rad i ustanove institucionalne zaštite, doživeo je ograničenu reformu, što je rezultiralo fragmentacijom kratkoročnih rešenja. Sistemi implementacije, praćenja i evaluacije za strategije socijalne zaštite i inkluzije i dalje su slabo razvijeni, a lokalno i regionalno planiranje koje uključuje zainteresovane strane se ne podstiče u dovoljnoj meri (“Social Inclusion, Poverty Eradication and the 2030 Agenda for Sustainable Development”, 2015, str. 32).

Republika Srbija je osnovala Fond za socijalne inovacije da bi stimulisala reformski orijentisane projekte socijalnih usluga na nivou lokalnih samouprava. Iako je ova inicijativa izazvala interesovanje lokalnih vlasti, i dalje postoji odsustvo koordinisanog institucionalnog okvira koji uključuje korisnike usluga u proces dizajniranja i evaluacije. Ruralna područja se suočavaju sa izazovima ograničenog pristupa ključnim tržištima, izraženim digitalnim jazom i nerazvijenom infrastrukturu. Stambeni problemi, uključujući neadekvatno vodosnabdevanje i kanalizaciju, pogađaju otprilike jednu trećinu domaćinstava ispod granice siromaštva. Izveštaj Vlade Republike Srbije za 2021. naglašava stambene izazove, pri čemu jedna trećina domaćinstava sa niskim primanjima nema infrastrukturu za vodosnabdevanje, a 50% domaćinstava nema toalet i kupatilo.

U Bosni i Hercegovini, reforme socijalne zaštite su bile postupene, oslanjajući se u velikoj meri na kratkoročne „pilot projekte“ finansirane iz inostranstva na opštinskom i kantonlalom nivou. Ograničeno angažovanje korisnika usluga u reformama i rasprostranjenost ad-hoc grupa sa više zainteresovanih strana ometaju širi uticaj. Značajan deo stanovništva, posebno manjinski povratnici, doživljava ekonomsku isključenost, pojačanu rodno povezanim i etničkim faktorima. Postojeći sistem socijalne zaštite suočava se sa neefikasnošću zbog neosetljivosti na potrebe korisnika, nerazvijenog mešovitog sistema i slabog kapaciteta lokalnih centara za socijalni rad.

U Crnoj Gori, najnoviji izveštaj UNDP-a preporučuje proširenje usluga socijalne zaštite, rešavanje prepreka socijalnoj inkluziji i jačanje saradnje između svih zainteresovanih strana na lokalnom nivou. Građevinski bum i turizam koriste preduzetnicima, dok oni zaposleni u manje razvijenim regionima doživljavaju ograničene dobitke. Nevladine organizacije bi mogle da igraju ključnu ulogu u rešavanju problema nezaposlenosti i siromaštva, posebno kada vladini kapaciteti pokazuju nedostatke (“Social Inclusion, Poverty Eradication and the 2030 Agenda for Sustainable Development”, 2015).

Postoji mnogo načina za rešavanje problema održivog razvoja, kao što sugerišu Ujedinjene Nacije. Četiri različite oblasti su istaknute na sledeći način:

1. Inkluzivna društva: Poboljšati pristup ugroženog i marginalizovanog stanovništva tržištima, uslugama i mestima na načine koji podržavaju njihovo dostojanstvo efikasnom primenom podataka i analitike o socijalnoj i rodnoj inkluziji, Uspostavljanjem Fondova za rodnu ravnopravnost i socijalnu inkluziju.

2. Adaptivne zajednice: Povećavanjem pristupa resursima, pomoći zajednicama u rešavanju problema klimatskih promena, sukobe, pandemije, migracije i bezbednosti putem lokalno vođenih klimatskih akcija, Rad na bezbednosti od trgovine ljudima, prinudnog rada i rada maloletnika.

3. Individualna uključenost: Da bi se ojačala društvena odgovornost i podstakao konsenzus za konstruktivne promene, preporučuje se promovisanje proširenog pristupa političkoj areni: povećanjem glasa i kontrole od strane zajednice, pristup institucijama i novim idejama za uključivanje građana, proširenje saradnje kojom se unapređuje građansko učešće i odgovornost.

4. Društveni rizici i mogućnosti: Preporučuje se zalaganje za poboljšanu inkluzivnost javnih i privatnih investicija, efikasnost i transparentnost, kao i upravljanje društvenim rizicima: planiranjem i izvođenjem projekata iz oblasti zaštite životne sredine i društva, nacionalnim diskusijama o ekološkim i socijalnim pitanjima, evaluacije sistema i regulatorne promene, kao i finansiranjem za poboljšanje institucionalnih kapaciteta i profesionalne radne snage ekoloških, društvenih i upravnih tela.

3. ZELENA AGENDA EVROPSKE UNIJE

Transformacija ka zelenoj ekonomiji prevazilazi prilagođavanje privrednog sistema usmereno na ublažavanje negativnih uticaja povezanih sa linearnom ekonomijom. Prelazak na zelenu ekonomiju označava sistemsku transformaciju koja ne samo da neguje dugoročnu otpornost, već i stvara nove poslovne i ekonomske izgleda, istovremeno donoseći brojne koristi za životnu sredinu i društvo u celini. U srži Evropske Zelene Agende, ključne komponente agende Evropske unije za održivi rast, leži zelena ekonomija. Dvostruka tranzicija, koja obuhvataju i zelene i digitalne inicijative, predstavlja vodeći poduhvat Evropske komisije u periodu 2019-2024 i služi kao kamen temeljac za veliki evropski plan privrednog oporavka. Ovaj plan je od ključnog značaja za podmlađivanje privrede EU i rešavanje ekonomskih i društvenih posledica koje su proistakle iz pandemije COVID-19. Napredak ka cirkularnoj ekonomiji EU zavisi od ostvarivanja ciljeva usredsređenih na povećanje efikasnosti resursa, smanjenje stvaranja otpada i iskorištavanje otpada kao vrednog resursa (“Guidelines for the Implementation of the Green Agenda for the Western Balkan”, 2020, str. 2).

Početni i kasniji akcioni planovi zelene ekonomije uvode spektar kako zakonodavnih tako i nezakonodavnih mera koje imaju za cilj snažno pokretanje zelene ekonomije. Dok je većina zakonodavnih mera iz prvog paketa ili stupila na snagu ili će to uskoro postati, one navedene u drugom akcionom planu kružne ekonomije čekaju da ih predstavi Evropska komisija. Nakon predloga Komisije, dva kozakonodvca – Savet EU i Evropski parlament – usaglašavaju svoje stavove, na kraju zajednički usvajajući identičan tekst zakona. Konkretno, EU tek treba da uspostavi kvantitativne ciljeve za korišćenje resursa ili poboljšanje produktivnosti resursa, uprkos tome što neke države članice takve ciljeve uključuju u svoje nacionalne strategije. Nedavne politike koje se bave bezbednošću snabdevanja sirovinama sve više naglašavaju korišćenje resursa, posebno pristup kritičnim sirovinama.

Implementacija cirkularnosti podrazumeva prilagođavanje psotojećih proizvodnih procesa. Direktiva o industrijskim emisijama nalaže industrijskim postrojenjima da poboljšaju efikasnost

materijala i smanje stvaranje otpada, iako zaključcima o trenutno najboljim dostupnim tehnikama nedostaju obavezujuće odredbe u ovoj oblasti. Direktiva je bila spremna za reviziju 2021. godine, obuhvatajući integraciju praksi cirkularne ekonomije u predstojeće referentne dokumente o najboljim dostupnim tehnikama. Mere ekodizajna i energetskog obeležavanja za različite proizvode sada uključuju propise koji se odnose na zahteve efikasnosti materijala, uključujući dostupnost rezervnih delova, lakoću popravke i olakšavanje tretmana na kraju životnog veka. Hijerarhija otpada, sadržana u Članu 4. Okvirne direktive o otpadu, služi kao sveobuhvatni princip politika EU o otpadu. Ova hijerarhija daje prioritet prevenciji otpada, praćenu pripremom za ponovnu upotrebu, reciklažom i drugim ponovnim korišćenjem, i na kraju odlaganjem kao najmanje poželjnom opcijom.

Zakonodavni okvir upravljanja otpadom u Evropskoj uniji (EU) obuhvata preko 30 obavezujućih ciljeva koji se odnose na period od 2015. do 2035. godine. U julu 2018. stupio je na snagu revidirani zakonodavni okvir EU o otpadu, koji sadrži ključne elemente usmerene na upravljanje održivim praksama otpada. Među ovim ključnim komponentama je cilj EU da se reciklira 65% komunalnog otpada do 2035. godine, zajedno sa obavezujućim ciljem odlaganja na deponijama koji teži da ograniči odlaganje na deponijama na maksimalno 10% komunalnog otpada do iste godine (“Guidelines for the Implementation of the Green Agenda for the Western Balkan”, 2020, str. 15). Pored toga, cilj EU za reciklažu je 70% ambalažnog otpada do 2030. godine, dopunjen specifičnim ciljevima reciklaže za različite materijale za pakovanje: papir i karton (85%), crni metali (80%), aluminijum (60%), staklo (75%), plastika (55%) i drvo (30%).

Kako bi se ojačale i proširile prakse upravljanja otpadom, zakonodavni okvir nalaže pojačane obaveze odvojenog prikupljanja. Ove obaveze, koje se primenjuju do kraja 2023. godine, obuhvataju bio-otpad, sa tekstilom uključenim do kraja 2025. godine, i opasan otpad iz domaćinstava integrisan do kraja 2022. Štaviše, regulatorni okvir utvrđuje minimalne zahteve za šeme proširene odgovornosti proizvođača, naglašavajući poboljšanja njihovog upravljanja i isplativosti. Direktiva takođe nameće zabranu spaljivanja i odlaganja odvojeno prikupljenog otpada, naglašavajući posvećenost unapređenju praksi održivog upravljanja otpadom unutar EU.

Nadovezujući se na prvi paket cirkularne ekonomije, Akcioni plan cirkularne ekonomije nove Evropske Zelene Agende Evropske Komisije (iz marta 2020.) stavlja akcenat na dizajn i proizvodnju za zelenu ekonomiju. Fokus na važne lance vrednosti je proširen i ojačan. Prema drugom akcionom planu, Evropska komisija će pokrenuti konkretne akcije u sektorima koji koriste najviše resursa i gde je potencijal za cirkularnost veliki - sektor elektronike i IKT, baterija i vozila, ambalaže, plastike, tekstila, građevinarstva i prehrambene industrije (Brian, 2022).

Zelena agenda za Zapadni Balkan, navedena u Komunikaciji Evropske komisije o ekonomskom i investicionom planu, obuhvata pet stubova: klimatske akcije, cirkularna ekonomija, biodiverzitet, kontrola zagađenja i održivi sistemi ishrane. Digitalizacija je sastavni deo omogućavanja ovih stubova, usklađujući se sa dvostrukim konceptom zelene i digitalne tranzicije. Zapadni Balkan se suočava sa ozbiljnim posledicama klimatskih promena, pri čemu se predviđa da će prosečni porast temperature biti u rasponu od 1,7°C do 5,0°C do kraja 21. veka. Obaveze Pariskog sporazuma i Evropskog zakona o klimi naglašavaju klimatsku neutralnost, utičući na odnose EU sa regionom. Tranzicija mora dati prioritet socijalnoj pravdi, prepoznajući različite polazne tačke i kapacitete.

U tu svrhu bi se mogao istražiti ekvivalent Evropskog mehanizma pravedne tranzicije (“Guidelines for the Implementation of the Green Agenda for the Western Balkan”, 2020, str. 22).

Ugalj i dalje dominira kao energent u proizvodnom sektoru Zapadnog Balkana, čineći do 97% proizvodnje električne energije u nekim zemljama. Obaveze u smislu tranzicije ka čistoj energiji i održivom razvoju postoje, sa ciljem da se smanji uvoz električne energije, povećaju obnovljivi izvori, poboljša regionalna bezbednost i reše izazovi zagađenja. Uprkos određenom napretku u povezivanju, regionalno energetska tržišta tek treba da se uspostavi. Upravljanje infrastrukturom, energetska efikasnost i integracija obnovljivih izvora su od vitalnog značaja za dekarbonizaciju regiona. EU bi trebalo da proširi dimenzije Energetske unije, podržavajući izgradnju kapaciteta energetske regulatore i operatera prenosnog sistema.

Transportne veze na Zapadnom Balkanu su nerazvijene, posebno železničke, pri čemu još uvek zavise od fosilnih goriva. Zelena agenda predstavlja priliku za promovisanje održive transportne mreže, stavljajući naglasak na revitalizaciju železnice i alternativna goriva. Prakse cirkularne ekonomije, prateći najbolju praksu EU, treba podsticati u ključnim industrijskim sektorima. Integracija sa unutrašnjim tržištem EU i usvajanje principa zelene ekonomije su glavne komponente industrijske politike. Zelena agenda služi kao nacrt za zajedničke mere EU i Zapadnog Balkana, u skladu sa postojećim okvirima saradnje. Koherentnost politika na svim nivoima upravljanja je ključna, a pomoć reformi javne uprave treba da se fokusira na dimenzije održivog razvoja.

Zelenu agendu za Zapadni Balkan treba posmatrati kao nacrt mogućih mera koje će zajedno usvojiti EU i svaki od partnera na Zapadnom Balkanu, na osnovu postojećih okvira političke i tehničke saradnje, uključujući posebno Sporazume o stabilizaciji i pridruživanju, pregovaračke okviri i programe ekonomskih reformi. Agenda treba da omogući Zapadnom Balkanu i EU da stvore jače veze između klimatskih i ekoloških akcija, reformi ekološke politike i približavanja EU. Takođe bi trebalo da vodi definisanje strategija finansijske i tehničke pomoći kako na bilateralnom tako i na regionalnom nivou. Osiguranje koherentnosti politika na svim nivoima upravljanja je od suštinskog značaja za postizanje boljih sinergija između ekonomskih, ekoloških i društvenih dimenzija održivog društveno-ekonomskog razvoja. Povećan fokus EU u reformi javne uprave na Zapadnom Balkanu kao i na koherentnost politike i dimenzije održivog rasta mogao bi dati značajan doprinos Zelenoj agendi.

Da bi se podigla svest o efektima klimatskih promena na društvo na Zapadnom Balkanu, važno je organizovati više medijskih događaja i kampanja, i na taj način stimulisati diskurs u javnom prostoru i pomoći društvu da dođe do rešenja za suočavanje sa ovim izazovima. Ovo neće samo informisati građane o posledicama klimatskih promena, već će ih i inspirisati da deluju i zahtevaju promene od nosilaca vlasti.

Obrazovanje je ključno za pozitivan uticaj na ekološku svest, ponašanje u vezi sa životnom sredinom, počevši od ranog uzrasta, kao i za prekvalifikaciju radnika iz tranzicionih industrija. Nastavni planovi i programi treba da uključuju ključne kompetencije i veštine neophodne za rad u zelenoj ekonomiji. Da bi bila uspešno sprovedena, Zelena agenda za Zapadni Balkan treba da se ogleda u reformama obrazovnih sistema kako bi se garantovalo da su ljudi opremljeni i

pripremljeni za tržište rada i društvo sutrašnjice. Uz odgovarajuće informisanje i obrazovanje, mladi u regionu mogu odlučno da doprinesu sprovođenju Zelene agende EU.

ZAKLJUČAK

U potrazi za održivim razvojem i ekološkom odgovornošću, koncept zelene ili cirkularne ekonomije se pojavio kao ključni faktor, duboko isprepleten sa Evropskim Zeelenim Dogovorom (EGD) i ekološkim politikama širom sveta. U svojoj suštini, zelena ekonomija nastoji da minimizira unos resursa, otpad, zagađenje i emisije ugljenika i ostalih polutanata, podstičući sistem zatvorene petlje gde sav „otpad“ postaje vredan „izvor“ za još jedan proces koji neće narušiti ekološku ravnotežu. Ovaj pomak od tradicionalnog modela linearne ekonomije ne samo da čuva resurse, već se bavi i širim pitanjima, uključujući zagađenje životne sredine i smanjenje emisije gasova staklene bašte (GHG).

Dok smo razmatrali izazove i potencijalne puteve na Zapadnom Balkanu, postalo je očigledno da se ove zemlje suočavaju sa višestrukim preprekama na svom putu ka zelenoj ekonomiji. Problemi u rasponu od slabog menadžmenta, odliva mozgova i nezaposlenosti mladih do ograničenih investicija i nedovoljne infrastrukture predstavljaju značajne izazove za ove zemlje. Međutim, uprkos slabim efektima u primeni principa cirkularnosti, raste interesovanje za naučna istraživanja o zelenim politikama na Zapadnom Balkanu, što ukazuje na prepoznavanje potencijalnih koristi koje bi zelena ekonomija mogla doneti regionu.

Istovremeno, rad se bavi ključnim aspektom socijalne inkluzije, naglašavajući njenu ulogu kao cilj, proces i ishod zelene ekonomije. Socijalna inkluzija nastoji da stvori društvo u kojem se poštuju ljudska prava, kulturna raznolikost, demokratsko upravljanje i principi jednakosti i pravičnosti. Prepoznajući višestruku prirodu socijalne inkluzivnosti, analiza naglašava važnost otvorenih, prosperitetnih društava, adaptivnih zajednica, osnaženih pojedinaca i suočavanja sa društvenim rizicima i mogućnostima za napredak i uspostavljanje održivog razvoja. Prelazak na cirkularnu ekonomiju na Zapadnom Balkanu zahteva rešavanje hitnih izazova, kao što su neadekvatna infrastruktura za upravljanje otpadom, nedovoljna finansijska podrška za zelene projekte i ograničena politička volja. Svaka država u regionu suočava se sa jedinstvenim preprekama, od nelegalnog tretmana otpada u Bosni i Hercegovini do nepouzdanosti podataka u upravljanju otpadom u Crnoj Gori. Prepoznavanje ovih izazova je od suštinskog značaja za kreiranje ciljanih intervencija i efikasnih javnih politika.

Posvećenost Evropske unije zelenoj ekonomiji je očigledna u Evropskom Zelenom Dogovoru, sveobuhvatnoj agendi za održivi rast. Dvostruka tranzicija, i zelena i digitalna, ključne su komponente plana oporavka EU nakon pandemije COVID-19. Akcioni planovi za cirkularnu ekonomiju uvode zakonodavne mere za jačanje cirkularnosti, fokusirajući se na ključne sektore kao što su elektronika, IKT, baterije, vozila, ambalaža, plastika, tekstil, građevinarstvo i hrana. EU postavlja ambiciozne ciljeve, kao što je reciklaža 65% komunalnog otpada do 2035. godine, odražavajući posvećenost poboljšanju efikasnosti resursa i smanjenju otpada.

Put ka zelenoj ekonomiji nije samo ekonomski ili ekološki poduhvat; inherentno je vezan za društvenu održivost. Efikasne socijalne politike, zasnovane na pravima zasnovanim na pravima,

pravednom učešću i solidarnosti, identifikovane su kao ključni pokretači za socijalnu inkluziju. Rad posmatra socijalne inkluzije sa gledišta korektivne mere ka njenoj integraciji kao fundamentalnoj komponenti sveobuhvatnih strategija održivog razvoja.

Da bi se krenulo putem zelene ekonomije i osigurala socijalna inkluzija, preporuke uključuju podsticanje multisektorske saradnje, unapređenje politika upravljanja otpadom usklađenih sa kružnim principima, povećanje ekološke svesti i obrazovanja i rigorozno sprovođenje politike zaštite životne sredine. Ove intervencije su ključne za prevazilaženje identifikovanih prepreka i unapređenje tranzicije ka zelenim i socijalno inkluzivnim ekonomskim sistemima na Zapadnom Balkanu. Kampanje i događaji za podizanje svesti su od suštinskog značaja za informisanje i angažovanje društva u rešavanju efekata klimatskih promena. Obrazovanje, od najranijeg uzrasta do prekvalifikacije radnika, ključni su koraci za uspešnu implementaciju Zelene agende. Reforme nastavnog plana i programa treba da osposobe pojedince znanjima i veštinama za zelenu ekonomiju. Angažovanje mladih kroz odgovarajuće informisanje i edukaciju je ključno za njihov odlučujući doprinos realizaciji Zelene agende.

Na kraju, težnja za zelenom ekonomijom nije samo ekonomski pomak, već transformativno putovanje koje ima potencijal da preoblikuje društva, ekonomije i šire okruženje. Dok se Zapadni Balkan bori sa svojim jedinstvenim izazovima, usklađivanje njihovih putanja sa principima Evropskog zelenog dogovora nudi bastion nade za održivi razvoj, socijalnu inkluziju i svetliju budućnost.

LITERATURA

1. Barry, Brian., (2002). “Social exclusion, social isolation and the distribution of income.” In *Understanding Social Exclusion*, edited by John Hills, Julian Le Grand and David Piachaud. Oxford: Oxford University Press.
2. Ana, Vuković., Mirjam, Vujadinović Mandić., (2018). *Study on Climate Change in the Western Balkans region*, Sarajevo: Regional Cooperation Council.
3. Nesković, S., (2019). Social Challenges and European Integration of the Western Balkan, Scientific Result, University of Belgorod, Russia.
4. Nešković, S., (2022). Energetska zajednica Evropske Unije i regionalni geobezbednosni izazovi, Zbornik radova br. 25, Internacionalni Univerzitet Travnik u Travniku, Bosna i Hercegovina.
5. Nešković, S., (2022). Interest Groups and Lobbying in the Institutions of the European Union, European legislation No. 78/22, Institute for International Politics and Economy in Belgrade, Serbia.
6. Nešković, S., (2023). The Genesis and Characteristics of the Cooperation of Judiciary and International Affairs of the European Union with Special Reference to Eurojust, European legislation No. 79/22, Institute for International Politics and Economy in Belgrade, Serbia.
7. Nešković, S., (2023). Energetska politika i klimatski ciljevi u kontekstu Energetske tranzicije zemalja Zapadnog Balkana, Zbornik radova br. 26, Internacionalni Univerzitet Travnik u Travniku, Bosna i Hercegovina.

8. Nešković, S., (2023). Engagement of NATO and Partnership for Peace with Constellations to Russian Federation, Book series “Problems of Social and Economic Security”, Vol. 3, Proceedings, National Security Department University of Veliko Tarnovo, Bulgaria.
9. Nešković, S., (2023). The Cohesion Policy of the European Union – Economic Development and Infrastructure Building of the Western Balkan Countries, European legislation No. 81/23, Institute for International Politics and Economy in Belgrade, Serbia.
10. Nesković, S., and. oth., (2023). Environmental Context and Economy of Organic Agriculture in the European Union and Republic of Serbia, FEB, No. 07/2023, Germany.
11. Peter, Sanfey., Jakov, Milatovic., (2018). “The Western Balkans in transition: diagnosing the constraints on the path to a sustainable market economy”, European Bank for Reconstruction and Development.
12. UNRISD, (2015). *Social inclusion, poverty eradication and the 2030 agenda for sustainable development*, No. 2015-15.
13. European Environmental Bureau nad Institute for The Circular Economy, (2020). “Guidelines on circular economy for the countries of the Western Balkans and Turkey”, Bratislava.
14. UNDP Regional Bureau for Europe and the Commonwealth of Independent States, (2011). *Beyond Transition – Towards more inclusive societies*, Bratislava.
15. Maurice, Clareens; Iva, Zelic, (2011). *Promoting community-based initiatives for social inclusion in the Western Balkans*, SOLIDAR NGO Network and European Commission.
16. European Commision, (2020). *Guidelines for the Implementation of the Green Agenda for the Western Balkan*, Brussels.

